

ақ түс дәл осындай танымдық мағынада қолданылмаса да біз мысалға келтіріп отырған қыз бала мен әйел адамдардың киім кешектерінің түр-түсіндегі ерекшеліктердің генезисі, нақтырақ айтсақ жаңа түскен келінге ақ жаулықтың жабылуы осы танымдардың негізінде қаланғаны анық.

Ақ жаулық - жас келіннің бетін ашардағы ең негізгі атрибут. Әлбетте, жаңа ортаға таныстырамы дегенге дейін келіннің бетіне ақ жаулықтың жабылып, көпшілікке көрсетілмеуі де заңдылық. Яғни, беташардың негізгі ғұрыптық функциясы - осы жаулықты ашу. Ұзатылған қызға жасалатын ғұрыптар жерлеу ғұрпымен параллель келсе, **ақ жаулықты ашу** арқылы «өмірге қайта әкелу» функциясы орындалады. Бұл функцияның қазақ дәстүрінде дүние салған адамның жүзін ақ матамен жауып, арулап жөнелтуімен параллель екенін де айта кеткен жөн. Мәйітке жасалатын танымдық ғұрыптың негізгісі оның **бетін жабу** және негізгі атрибут ретінде мұнда да ақтық (ақ мата) қолданылады. Жоғарыдағы параллельдер беташар салтының тамыры тереңде екендігін аңғартады.

Бүгінгі күнге дейін зерттеу еңбектерде қазақ халқының тұрмыс-салт жырларының ішіндегі өзіндік ерекшелігімен дара тұрған беташар салтының жанрлық ерекшелігіне, жас келінді

жаңа ортаға таныстырудағы тәрбиелік мәніне көбірек көңіл бөлінді. Рас, беташардың тойға жиналған қауымға, соның ішінде ақ босаға аттаған келінге берер өсиеті үлкен. Өкінішке орай, бүгінгі беташарлардың танымдық-тәрбиелік сипаты әлсіреп, жасанды шарттылыққа айналып бара жатқанын аңғару қиын емес. Әсіресе, ешқандай халықта қайталанбайтын осы ғажап салттың коммерциялық сипатқа ауыса бастауы көңіл қынжылтады. Бұл ретте тойшы қауым да, беташар жасаушы өнерпаздар да ойланатын мәселелер бар.

Әдебиеттер:

1. Қондыбай Серікбол. Арғықазақ мифологиясы. Үшінші кітап. – Алматы: «Дайк пресс», 2004.
2. Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы: «Ғылым», 1974.
3. Турскова Т. Новый справочник символов и знаков. – Москва: «Классик», 2003.

Одним из особо неповторимых поэтических произведений казахского народа является беташар. Беташар представляет связь мировоззрений между традициями казахского народа. В настоящей статье генезис беташар, а также его воспитательное значение рассматриваются в различных аспектах через параллели в традициях.

Алғашқы қазақ газеттеріндегі аударма нұсқалар

Г. Қ. Қазыбек

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың ф.ғ.к., доцент, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Орысшадан қазақ тіліне аудару өнерін ілгері бастыруда XIX ғасырдың соңғы ширегінде қазақша мерзімді баспасөздің дүниеге келуі үлкен рөл атқарды. Солардың ішінде ең алғаш баспа бетін көрген "Түркістан уалаяты" газеті.

"Түркістан уалаяты" газеті 1870 жылы 28 сәуірде Ташкент қаласында бірінші саны жарық көрген. Ол "Туркестанские ведомости" газетінің қосымшасы ретінде шықты. Алғашында ол айына төрт ретінде, оның екі номері өзбекше және екі номері қазақша шығарылды. Кейіннен ол "Туркестанские ведомости" газетінен бөлініп, қазақша және өзбекше /1870-1882/ жылға дейін шығып отырды.

Газеттің редакторы және аудармашылары ағайынды Ибрагимовтар болды. Сонымен қатар осы қазақ газетін шығару ісіне Хасан Жанышев,

Заманбек Шайхыәлібеков. Ж.Қазыбековтар аудармашы әрі әдеби қызметкер болып қатысқан.

Газет негізінен аударма газет болып табылды. Сондықтан оны баспасөз бетіндегі ресми аударманы қазақ даласына алғаш әкелген деп айтуға болады. Бірнеше жыл бойына газеттің беттерінде қазақтың мақал-мәтелдерінде беріліп отырды. Сол кездің өзінде - ақ газетте тіл тазалығы жөнінде мәселе көтерілген болатын. Мысалға алатын болсақ, газеттің 1876 жылғы 2-санында "Алматы қаласындағы оқу-ағарту жайлары" және 29-санында жарияланған "Қисса

Қожа Ғафан уә һәм Сағдухас" деген кітап қазақ тілінде басылып шыққан екен" деген мақалаларды айтуымызға болады.

"Түркістан уалаяты газеті" бетіндегі сонымен қатар өзбек халқының революцияшыл ниеттегі демократ ақыны Луқимидың және ағартушы ақыны Фурхаттың, орыс әдебиетінің классиктері Крыловтың, Пушкиннің, Толстойдың шығармалары да басылып отырған.

Сонымен бірге газет орыс халқының ауыз әдебиеті шығармаларын, шығыстың атақты "Мың бір түн" хикаясын қазақ тіліне аударып басты. Қазақтың ауыз әдебиеті мен Абай, Ыбырай сияқты белгілі ақындарымыздың шығармаларын жариялады. Орыстың мерзімді баспасөзінің әсерімен алғаш қазақ газетінде заметка, корреспонденция, мақала, фельетон мен очерк жанрлар туа бастады.

Н.П.Остроумовтың "Петр Ведомостарының" XVII-XVIII ғасырларда орыстар үшін қандай маңызды болса, "Түкістан уалаяты газетінің" де XIX ғасырда өзбектер мен қазақтар үшін сондай маңызды болды" деген тұжырымымен келіспеуге болмайды.

Сол уақытта аз да болса баспасөз бетін көрген газеттеріміздің бірі "Серке" газеті. Ол қазақ оқушыларына арналып Петербургте шығып тұратын "Ұлфат" газетіне қосымша ретінде Шаймерден Қошығұловтың басқаруымен және Х.Ибрагимовтың редакторлығымен 1907 жылы жарық көрді. Бірақ ол көп ұзамай жабылып та қалған болатын. Ол екі жетіде бір шығып тұрған. Осы газеттің шығуы туралы 1911ж. М.Сералиннің оқушыларға арнап жазған бас мақаласында: "1907 жылы II-Мемлекеттік думаның мүшесі Шаймерден Қошығұловтың ыждаһатымен Петербургте "Серке" есімді газет шыға бастап еді, ұзаққа бармай үкімет тарапынан тоқталды.

"Қазақ" газеті 1907 ж. наурыз айында, Тройцк қаласында шыққан. Бір саны шығып тоқтап қалды. Шығарушысы Хаим Шумов-Сосновский, бастырушысы Жетпісбай Андреев, Ешмұхамет Иманбаев. Осы газет кейіннен А.Байтүрсынов пен Міржақып Дулатовтың аркасында өз оқырмандарымен 1913 жылы 2 ақпанда қауышты. Ол енді Орынбор қаласынан шығып отырды. Газетте әр түрлі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне сай мәселелер көтеріліп отырған. Мысалы, қазақ әдебиетінің мәселерін 3 топқа бөліп 1915 жылғы 112-113 сандарында қарастырған.

1. Қазақтың көне ауыз әдебиеті.
2. Жазба әдебиеті.

3. Абай, Ыбырай бастаған жаңа әдебиеттер дәуірі.

Оқу-ағарту мәселесіне де газет көп көңіл бөліп, қазақ даласында жаңадан мектеп — медресе салудың қажеттігі жөнінде де мәселе қозғап отырған.

Газетте М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, С.Дөнентаев, Б.Майлин, С.Торайғыров, Ғ.Қарашев, Б.Серкебаев, Қ.Қоңыратбаев т.б. көптеген мақала-өлеңдері басылған. "Қазақ" газетінің бетінде сонымен бірге аудармалар туралы сын мақалалар да басылып тұрды. Л.Н.Толстой, А.П.Чехов, М.Лермонтов, В.Г.Короленко, И.А.Крылов шығармаларын, аударып басумен қатар Б.Стоудың "Том ағайдың лашығын" іеген мақаласында кездеседі.

"Қазақстан" газеті 1911 ж. 16 наурыздан бастап, алғашқы сандары Ордада, кейін Оралда (бұрынғы Теке қаласында) қазақ және орыс тілдерінде басылған. Орыс тілінде қазақ мәтінінің кейбір қысқаша аудармасы ғана беріліп тұрған. Көлемі 6 беттік шағын газеттің 5 саны 1911 жылы, ал қалған сандары 1912-1913 жылдары барлығы 14-15 саны ғана шыққан.

Газеттің редакторы Елеусин Бюрил оны А.Н.Шелкованың жекеменшік баспаханасында бастырылып отырған. Газеттің негізгі мақсатын әр санының басында: "Газеттің асыл мақсаты: кәсіп ету, ғылым үйрену тұрғысында" делінген сөздерден-ақ айқын ағаруға болады. "Қазақстан" газетінің бетінде орыс мәдениетінен, әдебиетінен үйренуге үлгі алуға шақыруы секілді сарын басым болды.

Халқымыздың әдеби мұраларының ішінде «Дала уалаяты газетінің орны ерекше. "Дала уалаяты газеті" 1888 жылдан 1893 жылға дейін Омбыда шығатын «Акмолинские областные ведомости газетіне қосымша ретінде орыс және қазақ тілдеріне шығып тұрды. Газет 1888 жыл мен 1902 жылдар арасында аптасына бір рет шығып тұрды. Газеттің ақырғы номері 1902 жылы наурыз айында шығып, содан кейін "Сельскохозяйственный листокке" айналды. Газетте әр уақыт редактор болғандар: И.Козлов, К.Михайлов, Г.Абаза, А.Попов, Д.Лавров. Қазақ тіліндегі нөмерлерін шығару ісін басқарушылар Ешмұхаммед Абылайханов, Дінмұхамед Сұлтанғазин, Рахымжан Дүйсебаевтар болды.

Газет негізінен алғанда аударма газет болды. Ресми материалдардың бәрі міндетті түрде екі тілде беріліп отырған. Газетке баратын материалдардың көпшілігін генерал-губернатордың жанындағы тілмаштар тобы аударып беріп отырған.

Газет бетінде Л.Н.Толстойдың шағын әңгімелері мен нақылдар, И.А.Крылов мысалдарын, өлең-жырлар, айтыс, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, әдеби публицистикалық мақалалар жинақ болып немесе жеке дара жарияланған. Газетте жарияланған нұсқалар кейін халықтың қазынасына айналып, көптеген жинақтарда басылған. Қазақтың тұңғыш ғалымы Шоқан, классик ақыны Абай, ағартушы және Ыбырай, жазушы С.Көбеев, Ш.Құдайбердиевтің шығармалары осы газет бетінде жарияланған. Осы сияқты, газет қазақ тілінде кітап бастыруды газеттің тілін қазақша етуді бірталай сөз қылды. Ол осы мәселелерге байланысты қазақтың әдеби тілі мен емлесі, тыныс белгілері жөнінде де мәселе қозғады. Мұнысы да орынды, игі іс еді.

"Дала уалаяты газеті" он бес жыл үзбей шығып тұрды. Онда барлығы 1385 аударма камтылған.

Газет сол дәуірдегі қазақ халқының өмірінен әртүрлі мәлімет беретін шежіре іспетті болуымен қатар белгілі дәрежеде ғылыми, әдеби және шаруашылық мәселелерінен нақты мәлімет беретін, ғылым-білімді насихаттайтын журналдардың әрі көпшілікке арнап шығарылған кітаптардың ролін де атқарды /3/.

Сонымен қатар XIX ғасырдың екінші жартысында "Дала уалаяты газеті" ғана болса, XX ғасырда 6 газет жарық көрді.

XIX ғасырда 70 қана кітап басылса, XX - ғасырда оның саны 200-ге жетті. Осының өзі XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы баспасөздің қаншалықты дәрежеде дами бастағанының көрінісі.

Енді осы газетте жарияланған бір-екі мақалаға тоқталып, соларды талдап көрейік. Орыстың мысалшы ақыны Крыловтың "Инелік пен құмырсқа" деген мысалын "Дала уалаяты газеті" 1899 жылы 14 тамыздағы санында қазақшалап жарияланған. Аударған Асылқожа Құрманбаев. А.Құрманбаев осы газетте аудармашы болып істеп, 1899 жылы бірнеше ай болып істеп, 1899 жылы бірнеше ай бойы редактордың міндетін де атқарған. "Инелік пен құмырсқа" ("Стрекоза и муравей") И.А.Крылов.

Помертвело чисто поле:

Нет уж дней светлых боле,

Как под каждым ей листком

Был готов и стол и дом

- деген шумағы, яғни дархан жаздың өтіп, қытымыр қыстың келгенін суреттеген жері аударылмай қалған.

Орысшасы:

Попрыгунья стрекоза

Лето красное пропело:

Оглянуться не успела

Как зима катит в глаза.

Қазақшасы:

Шегіртке, шегіртке, бүкіл жаздай өлең айтып,

Болғанын білмей қалды күздің қайтіп,

Күлі суып, тамақ табу қиын болды,

Күн көрер бұл шегіртке енді қайтіп.

Байқап-қарағанда сөзбе-сөз баламасы да, әлгі аударылмай қалған шумақтың ішіндегі "Нет уж дней тех светлых боле" - деген түйінді аудармашы "Күн суып, тамақ табу қиын болды" - деген өлең тармағында беріп отыр. Бұл мысалдың да қазақ тіліндегі төрт түрлі аудармасын кездестіреміз. 1898 жылы Абай Құнанбаев аударған "шырылдауық шегіртке, ыршып жүріп ән салған", - деп басталатын болса, 1910 жылы "Үлгілі бала" деген атты Көбеевтің кітабындағы аудармасы, 1912 жылы «Айқап» журналында "Омбылық" деп қол қойылған аударма нұсқаларын білеміз.

Сөйтіп орыс классиктерін аудару, одан үйрену дәстүрі XIX ғасырдың аяғында одан әрі дами, өркендей келе, қазақ әдебиетінде аударма мысалдарымен бірге төл қазақ мысалының тууына себеп болды. С.Көбеев, Б.Өтетілеуов, С.Дөнентаев сияқты ақын — жазушылар қазақтың ауыз әдебиетінен ұсақ ертегілердің сюжеттерін пайдаланып, оларға жаңа мазмұн енгізіп, мысалға айналдырған.

Сондай-ақ осы газет-журналдың бетінде қазақтың өз мысалдары, мысал жанрына тән ауыз әдебиетінің нұсқалары көп жарияланған.

Сонымен қатар қазақ халқының көрнекті ғалымы, ағартушы—демократ, публицист және фольклорисі Шоқан Уалиханов негізін салған орасан зор маңызды істерді, орыс және Еуропа ғалымының жаңалықтарын насихаттау, әдебиет классиктерін демократиялық халықтық идеялы шығармаларын ана тілімізге аударып таныстыру және қазақтың ауыз әдебиетінің таңдаулы нұсқаларын, жаңа туып келе жатқан жазба әдебиетінің жеке шығармаларын орыс тіліне аудару істерінде "Дала уалаяты газеті" игі қадам жасаған. Соның ішінде Абай, Ыбырай шығармаларын көптеп аударғанын тілге тиек ете аламыз.

Газет бетінде Ы.Алтынсариннің "Киргизская хрестоматия" оқулығына еңген бірнеше әңгіме өлеңі жарияланған. "Балқожа бидің баласына жазған хаты" деген өлеңі газетте "Нұржан бидің оқудағы баласына жазған хаты" деген атпен аударылған. Аударған Адрахман Қылышбаев.

Қазақтың "Қамбар батыр", "Бозжігіт", "Еңлік-Кебек", "Қозы Көрпеш - Баян сұлу" дастандарымен Алдар көсе, Қожанасыр, Жиренше туралы аңыздары, көптеген қазақ ертегілері де осы газетте аударылып басылып отырған. Сонымен қатар ең алғаш осы газет беттерінен қазақ әйелдерінің өмірін суреттеп, солардың мұң-зарын шертетін шығарма да екі тілде жарық көрді. Ол "Бети" шығармасы. Осы шығарманың желісі арқылы С.Торайыров, С.Көбеевтың "Қалың мал", "Камар сұлу", "Кім жазықты" атты романдары дүниеге келді. "Бети" шығармасы "Дала уалаяты газетінің 1898 жылғы 305 сандарында жарық көрді.

Тағы да газет бетінде қазақтың салт, әдет-ғұрпына қатын "айтыс", "Жоқтау", "Жұмбақтар" да жарияланып отырған.

Газеттің 1899 жылғы 51-санында, 1898 жылғы 4-шы басылған қазақ елінің тұрмыс-салт жырларынан берілген жоқтау. Орысшасы аудармада "Қазақтардың жоқтауы" "Лирические песни киргизов" деп берілген. Жасыратыны жоқ, сол кездегі аудармашылар жіберген кем-

шіліктер тың саланың құпияларын игеруде біршама қиындықтар туғызғанымен, бірақ газеттеп аударма материалдардың көпшілігі жатық тілмен қазақ ұғымына түсінікті аударылғанын көреміз.

Әдебиеттер:

1. Сатыбалдиев Ә. Рухани қазына. – Алматы: Жазушы, 1987. – 232 б.
2. Талжанов С. Аударма және қазақ әдебиетінің мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1975. – 286 б.
3. "Дала уалаятының газеті": әдеби нұсқалар. 1888-1894 Қазақ ССР-інің "Ғылым" баспасы, 1989. – 654 б.

* * *

В статье рассматриваются произведения на двух языках (казахском и русском), опубликованные в первых печатных изданиях Казахстана.

* * *

The article deals with library works in two languages (Kazakh, Russian) published in the first publications of Kazakhstan.

Көне түркі мұраларындағы ел бірлігі, мемлекет тұтастығы идеясы («Орхон» және «Құтадғу билиг» материалдары бойынша)

Б. Р. Құлжанова

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің ф.ғ.к., доцент, Алматы, Қазақстан

Аннотация. «Тарихы бар халық тарихын таспен жазады, тарихы жоқ халық жаспен жазады» дегендей, біздің түркілік ата-бабаларымыз бай тарихын, мәдениетін, ерлік дәстүрлері мен қаһармандық жорықтарын «Тастағы жазудан тағлым алғайсың!» деп, – кейінгі ұрпақтарына мәңгілік тасқа қашап жазып қалдырып отырған.

Көне түркі ескерткіштері – сайын даланы мекендеп, тұлпар мініп, ту алған ата-бабаларымыздың өмірін жыр еткен, түркілердің асыл мұралары. Міне, осындай ескерткіштер қатарында «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөк» жырлары және де ортатүркілік дәуірде жазылған Жүсіп Баласағунидің «Құтадғу билиг» атты ғажайып дастандары бар. Түркілер дәуірінен жеткен шығармалардың қайсысынан да халықшылдық сезім лебі еседі. Адамзаттың көркемдік талғамының ерте кезден-ақ дамығанын дәлелдейтін көркем сөз ескерткіштері көне түркілер ру-тайпаларының рухани өмірін бейнелеген әдебиет туындылары. Ежелгі түркілердің қоғамдық, әдеби, мәдени өмірін бейнелеген бұл

ескерткіштер жазба мәдениеттің ғана емес, сол замандағы саяси ойдың да асыл мұралары болды. Жалпы қай ғасырда өмір сүрген түркі ғұламасы болмасын, түркі елінің, түркі жұртының «Тұғырлы мемлекетін» құру жолында аянбай еңбек етті.

Көне дәуірлерден жеткен рухани мұралардың негізгі түйіні – «Тәңірінің өзі дәулет ұясын түріктер жұлдызына жаратқан» [1] қасиетті ұлыс – түркілер, ел бірлігі, түркілік бабаларымыз аңсаған тәуелсіздік, бірлік жолында жасалған еңбек, оны ұстап тұру үшін ұрпақтарына аманаттап кеткен ұлағат, түркі мемлекеттерінің ыдыраудан сақтандырып, алауыздық пен шиеленістерден сақ болуға шақырған, ғасырлар